

*Анна Марія
Басаури Зюзіна*

АКАДЕМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІУДАЇЗМУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Академічне дослідження іудаїзму є частиною наукової сфери під назвою «іудаїка», яка, своєю чергою, є важливим фактором формування гуманітарної культури та належить до невіддільних складових наукового процесу провідних університетів світу. Із здобуттям незалежності у 1991 р. в Україні стрімко почали створюватися науково-навчальні центри академічної іудаїки, що було зумовлено відсутністю неупереджених досліджень з іудаїки в СРСР. Як справедливо відзначає дослідник Йоханан Петровський-Штерн: «Іудаїка в Україні поєднує в собі внутрішній парадокс. Українська іудаїка має історію, але не має історичної наступності» [Petrovsky-Shtern, 2003: р. 152].

Іудаїка виникла в Україні ще у 40-х рр. XIX ст. у стінах Житомирського рабинського коледжу, який був створений за зразком нових європейських єврейських семінарій. Коледж проіснував 30 років, і вже після його закриття академічна іудаїка поновилася в Україні лише через 50 років. У 1919 р. при історико-філологічному відділенні Всенародної української академії наук було створено Єврейську (інші назви — «Гебрейська» та «Жидівська») історико-географічну комісію для збирання та впорядкування матеріалів з історії євреїв України. Того ж року при Всенародній бібліотеці України було започатковано Єврейський відділ

(відділ «Орієнталія»)¹. Але вже за 10 років по тому Єврейську історико-географічну комісію було ліквідовано [Гриневич В., Гриневич Л., 2008]. Такий тимчасовий інтерес до іудаїки був спровокований планами комуністичної партії на відродження національних культур народів, які населяли СРСР, та бажанням перетворити Київ на культурний центр єврейського пролетаріату. Дослідження, які провадилися в рамках Української академії наук, зосереджувалися переважно на фольклорі, лінгвістиці та літературі на їдиш. Але у 1948 р. й ці дослідження були остаточно припинені внаслідок кампанії проти космополітів (до яких автоматично були віднесені євреї). Надалі в радянській Україні оприлюднювалися переважно роботи антисемітського характеру, які розкривали згубність іудаїзму, його деградацію та націоналістські прояви (особливо сіонізм)². Власне така ситуація в іудаїці тривала майже до кінця 80-х рр. ХХ ст., коли стрімке відродження іудаїки в Україні подало надії на такий самий її стрімкий майбутній розвиток. Уже в 1991 р. за ініціативи доктора історичних наук Фелікса Левітаса в Київському педагогічному інституті була створена «єврейська група» — перший такого роду проект в СРСР. Іудаїка активніше розвивалася в громадських організаціях, ніж у державних навчальних або дослідницьких установах. Наприклад, Асоціація іудаїки України (яка на сьогодні вже припинила своє існування) та Інститут іудаїки почали організовувати перші конференції ще у 1992 р. Крім того, видавнича діяльність Інституту іудаїки була надзвичайно активною [Лихачев, 2012]. Але, незважаючи на такі досягнення, вже у 1994 р. Леонід Фінберг (нині — голова Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства при НаУКМА, а тоді — директор Інституту іудаїки) говорив: «Іудаїка в Україні сьогодні нагадує пейзаж після битви. Дуже важко шукати те, що не було знищено за роки радянської влади. В науці є популярним вираз “білі плями”. Так говорять про сфери, які ще не було досліджено. Ми ж говоримо про маленькі досліджені зони, острівці та про величезне біле поле навкруги» [Фінберг, 1995: с. 195]. Станом на 2012 р. ситуація значно покращилася, можна відзначити відчутне поживлення наукових роз-

¹ Детальніше про діяльність цих відділів див.: Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). — К.: Критика, 2007. — 291 с.

² Наведемо лише декілька прикладів подібних робіт: Кічко Т.К. Про іудейську релігію. — К., 1959. — 63 с.; Кічко Т.К. Іудаїзм без прикрас. — К., 1969. — 192 с.; Эдельман А.И. Современность и иудаизм. — Ужгород, 1970. — 96 с.; Эдельман А.И. Критика богословсько-філософських спекуляцій сіонізму. — К., 1980. — 47 с.; Критика модернізації віровчення іудаїзму: [Метод. рекомендації] / Підгот. О.М. Ковтун. — К., 1986. — 15 с. Слід також зазначити, що деяким авторам таки вдалося навести цінну інформацію, «маскуючи» її обов'язковим для наукової праці цитуванням Маркса та Леніна. Детальніше про діяльність цих відділів див.: Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). — К.: Критика, 2007. — 291 с.

відок єврейської культури, але якщо говорити про власне релігієзнавчі дослідження, то виявиться, що в Україні їх провадять надзвичайно мало.

Спочатку звернемо увагу на проблему визначення поняття «іудаїка». Це непорозуміння дається взнаки в російській та українських мовах, а в англійській знімається. У пострадянському просторі всі дослідження іудаїзму та єврейства об'єднуються у понятті «іудаїка», хоча, на нашу думку, вивченням історії Голокосту та дослідженням містицизму Кабали займаються дві окремі дисципліни: історія та релігієзнавство відповідно. Ця проблема яскраво проілюстрована науковою літературою. «Великий енциклопедичний словник» наводить два визначення «іудаїки»: «1) в широкому значенні — дослідження історії, культури та релігії єврейського народу, 2) в більш вузькому — сфери мистецтва, тематично пов'язані із символікою іудаїзму, з давньою історією іудеїв або зі своєрідними, “містечковими” рисами побуту єврейської діаспори». Історик В'ячеслав Ліхачов називає іудаїку «міждисциплінарним комплексом гуманітарних наук (історії, філології, лінгвістики, філософії, соціології, етнографії, археології тощо), які пов'язані з вивченням єврейського народу» [Лихачев, 2012]. «Стисла єврейська енциклопедія» російською мовою взагалі не подає статтю з назвою «іудаїка». Замість того вона пише про «науку про єврейство»³, яку визначає як сукупність наукових дисциплін, які вивчають єврейський народ та його цивілізацію. Відповідно, «опанування такого предмета, як іудаїка, вимагає майже енциклопедичних знань. Навіть спрощене визначення цього предмета як “пов'язаного з євреями та іудаїзмом” не є таким простим, як здається, оскільки визначення належності до євреїв змінювалося впродовж багатьох періодів єврейської історії, зокрема і під час останніх дискусій в Ізраїлі на тему “хто такий єврей?”» [Гудмен, 2012b: с. 27]. В російській та українській мовах можна розвести поняття «іудей» та «єврей». Якщо під першим розуміти «того, хто практикує іудаїзм», а під другим — «представника єврейського етносу», то плутанина знімається, як в англійській мові, де дослідження єврейства взагалі називається Jewish studies, а конкретно іудаїзму — Judaic studies. Сьогодні і в німецькій мові ще точаться дискусії щодо розрізнення між іудаїстикою⁴ (Judaistik) і іудаїкою (Jüdische Studien): прихильники першої вважають, що єврейську культуру необхідно вивчати як єдине ціле, а для дослідника володіння івритом, знаннями з єврейської історії та літератури є необхідними; натомість представники другої переконані, що для соціологічних, історичних чи

³ Див.: «Наука о еврействе» // Электронная еврейская энциклопедия (15.11.2012) // Электронный ресурс. Режим доступа: <<http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=12920&query=>>

⁴ Поняття «іудаїстика» широко використовується в українському перекладі Оксфордського підручника з іудаїки, але не подається визначення цього слова або пояснення його значення; часто воно використовується як синонім слова «іудаїка».

політологічних досліджень сучасності єврейського народу знання єврейської історії є зовсім не обов'язковим [Гудмен, 2012b: с. 28—29]. Ще більшої плутанини додає використання слова «іудаїка» для позначення ритуальних предметів, які використовуються у здійсненні ритуалів та обрядів.

Отже, поняття «іудаїка» не обмежується лише дослідженням іудаїзму, воно є ширшим за значенням, тому коло інтересів релігієзнавства у цій сфері виявляється вужчим. З іншого боку, досить важко визначити межі суто релігії в контексті єврейської культури, оскільки традиційно іудаїзм регламентує все життя іудея. Стає проблематичним виокремлення релігійних, культурних або політичних аспектів єврейства. Американський дослідник Роберт Айзен переконаний, що вивчення єврейської релігії є лише одним з компонентів програми іудаїки, але основним, оскільки вся єврейська культура визначається релігійними ідеями та практиками [Eisen, 2001].

У даній статті автор робить спробу виокремити серед різноманіття досліджень з іудаїки, які провадилися в Україні з 1991 по 2012 р., власне релігієзнавчі дослідження іудаїзму. Така мета зумовлює і вибір структури статті: в ній описується сучасний стан академічного дослідження іудаїзму у вищих навчальних закладах, дослідницьких центрах, громадських організаціях, які займаються іудаїкою. Крім того, у статті подано інформацію про захищені кандидатські та докторські дисертації за спеціальністю 09.00.11 «релігієзнавство», про надруковані книги та журнали, в яких наведені дослідження іудаїзму як релігії. А наприкінці статті автор окреслює проблемні моменти сучасного українського дослідження іудаїзму, які впливають на перспективи подальшого розвитку цієї сфери академічних досліджень.

Хоча закордонні спеціалісти визнали важливість релігієзнавчого підходу до вивчення іудаїки, відзначивши значну роль релігієзнавців у розвитку деяких напрямів іудаїки: «Вагомий внесок у долання традиційних меж зробили науковці, котрі спеціалізуються не з християнського богослов'я чи іудаїки, а з релігієзнавства. Схоже, що релігієзнавча настанова на зіставне вивчення різних традицій⁵ і надалі сприятиме поступові в цьому напрямі» [Гудмен, 2012a: с. 63]. В Україні іудаїка не включається в загальне релігієзнавство, тобто результати наукового дослідження іудаїзму представляються на конференціях з іудаїки, а не на конференціях з релігієзнавства. На доказ цієї тези можна навести інформацію про кількість надрукованих статей про іудаїзм у журналі «Українське релігієзнавство», який є бюлетенем Української Асоціації релігієзнавців (УАР) і Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України та найвпливовішим релігієзнавчим журналом в Україні, який затверджений ВАК України як періодичне наукове фахове видання. «Українське

⁵ Більш адекватним, на нашу думку, є переклад — «компаративне вивчення релігій».

релігієзнавство» видається з 1996 р. і у 46 випусках журналу⁶ загалом було надруковано 617 наукових статей, 17 з яких присвячені іудаїзму, що становить лише 2,75 % від загальної кількості. Крім того, у 2010 р. УАР та Відділення релігієзнавства Інституту філософії видали працю «Релігієзнавство України», друга книга якої повністю присвячена релігієзнавчій науці років незалежності [Релігієзнавство України, 2010]. Показовим є той факт, що в ній немає розділу про дослідження іудаїзму в Україні, тоді як є глава про християнознавчі студії, про дослідження православ'я, католицизму, протестантизму, історіософію ісламу, навіть окремі глави про нові релігійні течії та харизматизм. Відповідно, напрошується висновок, що провідні релігієзнавці країни не вважають дослідження іудаїзму пріоритетним завданням для себе. З іншого боку, і молоді релігієзнавці не зацікавлені в науковому дослідженні іудаїзму. Це ілюструє кількість дипломних робіт, написаних про іудаїзм у відділенні релігієзнавства Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, який є одним із більш ніж десятка вищих навчальних закладів України, що готують релігієзнавців⁷. З моменту відкриття відділення релігієзнавства у 2002 р. освіту тут здобули 85 студентів (магістри та спеціалісти) денної форми навчання⁸. Якщо порівняти кількість робіт, присвячених іншим авраамістичним релігіям, то виходить така картина: про християнство — 27 робіт (31,35 %), про іслам — 10 (11,35 %) та про іудаїзм — лише 3 роботи (3,3 %). Всі три дипломні роботи були присвячені хасидизму. Далі ми спробуємо виявити ймовірні причини незацікавленості з боку зрілих та молодих релігієзнавців.

У період з 1991 по 2012 р. вивчати іудаїку на університетському рівні в Україні можна було в Міжнародному Соломоновому університеті (Київ), його Східноукраїнському філіалі (Харків) та в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

⁶ Загалом було видано 61 номер журналу «Українське релігієзнавство», 16 з яких є спецвипусками, збірками матеріалів конференцій або колективними монографіями. Ми не брали їх до уваги, позаяк вони повністю присвячені певній темі і готуються спеціально, а тому не ілюструють поточних інтересів українських релігієзнавців.

⁷ За детальним переліком ВНЗ, які готують релігієзнавців, див.: Справочник религиоведения. Вып. I: Религиоведческие образовательные, научные и общественные институции современной России и Украины / Отв. ред. Т.А. Фолиева, О.Я. Муха и др. — Волгоград, 2009. — 240 с.

⁸ У даній статті ми не розглядаємо студентів заочної форми навчання. Детальніше про релігієзнавчу освіту в НПУ ім. М.П. Драгоманова див.; Хромець В. «Система релігієзнавчої підготовки в Національному педуніверситеті імені М. Драгоманова: короткий огляд» (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <<http://www.religion.in.ua/main/oficijno/16976-sistema-religiyeznachoyi-pidgotovki-v-nacionalnomu-peduniversiteti-imeni-mdragomanova-korotkij-oglyad.html>>

Перший набір студентів на факультет іудаїки в Міжнародному Соломоновому університеті (МСУ) відбувся у 1994 р. Якісно викладати іудаїку в МСУ намагалися двоє з очільників цього факультету (у 1993 р. — Йоханан Петровський-Штерн, а на початку 2000-х рр. — Леонід Мацих), але вони зіткнулися з небажанням підтримувати їхню діяльність з боку керівництва цього ВНЗ. Крім того, негативно вплинув на розвиток іудаїки в МСУ від'їзд за кордон навіть цих поодиноких ентузіастів (до США та Росії відповідно) [Лихачев, 2012]. Непопулярність серед студентів спеціальностей «Історія» та «Філософія» з акцентом на вивченні єврейської історії, філософії, івриту та їдишу призвела до закриття факультету у 2003 р. Це можна пояснити нерентабельністю спеціальності, адже випускники мають можливість працювати за фахом лише в єврейських школах (денних та недільних), які, можливо, і не потребували настільки висококваліфікованих фахівців. Сьогодні в МСУ існує департамент іудаїки, який діє в рамках факультету соціальних та гуманітарних наук. Метою цього департаменту є «вивчення та введення в науковий обіг матеріалів, що стосуються єврейського культурного спадку на теренах України» [Академические учебные программы МСУ, 2012], але на практиці цей департамент забезпечує читання єдиного курсу з іудаїки, який ще є обов'язковим для всіх спеціальностей, — курсу історії єврейського народу.

Факультет іудаїки Східноукраїнського філіалу МСУ у Харкові існував з 1998 р. На факультеті готували спеціалістів з єврейської історії, до навчального розкладу яких входило вивчення івриту, історії єврейського народу та держави Ізраїль, історії хазарського каганату, єврейської літератури та ін. Але після смерті доктора історичних наук Володимира Міхеєва (спеціаліста з хазарознавства) та самого засновника філіалу МСУ професора, кандидата технічних наук Бориса Елькіна, факультет іудаїки спіткала та сама доля, що й факультет іудаїки МСУ. Сьогодні вищезазначені дисципліни читають на історичному факультеті поряд з дисциплінами педагогічного циклу та спецкурсами в межах підготовки бакалаврів історії. При Східноукраїнському філіалі МСУ діє Міжнародний центр хазарознавства, який було створено у 2000 р. для «вивчення археологічних та письмових пам'яток хазарської культури, історичних процесів раннього середньовіччя на території Східної Європи». Центр провадить археологічні розкопки та видає щорічник «Хазарський альманах» [Буклет ИФ, s.a.]. І хоча вивчення іудаїки в МСУ було зосереджено на історії єврейського народу, все ж таки ці факультети іудаїки надавали цілісні знання про історію та культуру єврейського народу, включно з його релігією.

На сайті МСУ у 2008 р. було заявлено про створення Центру наукових співробітників та викладачів іудаїки у вищих навчальних закладах України «Маор», одним із завдань якого було суттєве збільшення кількості висококваліфікованих спеціалістів, які володіють знаннями з єврейської

історії та культури. Але більше інформації про діяльність цього Центру за чотири роки нам знайти не вдалося, тому напрошується висновок, що така діяльність не здійснюється взагалі. Насправді робота такого «координаційного» Центру була б дуже доречною, адже розв'язала б одну з найважливіших проблем української іудаїки — відсутності зв'язків та співпраці між українськими спеціалістами даної сфери.

Вважаємо за необхідне відзначити, що у 2003 р. Американський єврейський центр «Джойнт» разом із МСУ провів курс з іудаїки «Морешет», мета якого була неакадемічною (підготовка працівників для єврейського общинного центру, який мав бути побудований біля Бабиного Яру в Києві), але викладання провадилося на високому академічному рівні. Студенти цього курсу мали можливість прослухати лекції з єврейської історії, релігії та культури загальною кількістю 250 годин. Викладання провадилося знаними фахівцями України (Л. Мацях, І. Туров, О. Хамрай, І. Сергеева, В. Ліхачов та ін.), Росії (Р. Капланов, А. Ковельман, В. Мочалова та ін.) та Ізраїлю (З. Мешков, Ш. Гар Шалом та ін.). По закінченні проекту слухачі отримали сертифікати. На жаль, подібні ініціативи більше не повторювалися.

У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» іудаїка представлена двома паралельними програмами: Міждисциплінарною сертифікатною програмою з іудаїки та спеціалізацією «іудаїка» в рамках магістерської програми «Історія».

Міждисциплінарна сертифікатна програма з іудаїки була започаткована у 2003 р. До її завдань входить відродження традицій вивчення іудаїки в Києво-Могилянській академії, створення сучасного науково-навчального центру академічної іудаїки, залучення студентів до вивчення різних галузей іудаїки та сприяння їхньому кар'єрному розвитку. Сертифікатна програма розрахована на два з половиною роки, впродовж яких студенти вивчають два обов'язкові курси («Іврит для початківців» та «Вступ до класичних єврейських текстів») і 18 курсів на вибір. Випускники отримують академічний сертифікат НаУКМА та диплом Центру єврейської освіти⁹. За дев'ять років існування програми 35 студентів закінчили навчання та отримали дипломи, а ще 120 — прослухали окремі курси. Четверо випускників залишилися викладачами на самій програмі [Аналитическая записка, s.a.]. Дана програма містить найбільшу кількість релігієзнавчих курсів («Вступ до єврейських класичних текстів», «Містичні віровчення євреїв у Середні віки», «Релігійна єврейська думка Східної Європи (XVIII—XIX ст.)», «Біблійна текстологія» та ін.). Вона також об'єднала найбільшу кількість висококваліфікованих фахівців з іудаїки,

⁹ Сертифікат НаУКМА видається лише студентам НаУКМА і вкупі з дипломом є документом про наявність другої кваліфікації. А Центр єврейської освіти видає диплом про підвищення кваліфікації, який визнається на державному рівні.

переважно кандидатів філософських та історичних наук¹⁰. Крім того, щороку спеціалісти з іудаїки із провідних ВНЗ США та Ізраїлю приїжджають викладати в межах програми.

Тут буде доречно згадати одного з провідних українських фахівців з іудаїки Ігоря Турова, який є академічним директором сертифікатної програми від самого початку її заснування. І хоча він не має фахової релігієзнавчої освіти, натомість отримав ступінь кандидата історичних наук, його дослідження можна вважати суто релігієзнавчими за тематикою. У 1997 р. І. Туров захистив дисертацію про ставлення талмудистів до неєвреїв у палестинських мідрашах, яка згодом була надрукована українською мовою¹¹. Основною роботою з раннього хасидизму можна вважати монографію І. Турова, в якій автор піддав аналізу не тільки історію та віровчення раннього хасидизму, а й описав контакти перших хасидів з місцевим слов'янським населенням, показав взаємовплив цих двох груп населення та заперечив попередні уявлення про ізолюваність євреїв як на територіальному рівні, так і на рівні взаємовпливу думок та концепцій¹².

2012 р. в НаУКМА було зроблено перший набір на спеціалізацію «іудаїка» в межах магістерської програми «Історія». Як вказано в Концепції магістерської програми «Іудаїка», метою програми є «створення та розвиток наукового напрямку іудаїки у вітчизняній системі вищої школи» [Концепція, s.a.: с. 2], а до завдань програми входять створення традиції академічної іудаїки в НаУКМА, що наблизить останню до провідних світових університетів, сприяння цілісній підготовці фахівців з іудаїки, «підготовка нового покоління дослідників-іудаїстів для вітчизняної академічної науки та викладачів вищої школи», «методична й наукова допомога архівним, бібліотечним та музейним закладам у збереженні єврейської культурної спадщини» тощо [Концепція, s.a.: с. 3]. Після вдалого захисту магістерської роботи студенти отримують диплом магістра історії державного зразка та англomовний диплом НаУКМА. Як і на сертифікатній програмі, до викладання на магістерській програмі планується залучати викладачів іноземних вишів. Магістерська програма розрахована на два роки, впродовж яких студент має прослухати обов'язковий набір курсів з іудаїки, а на другому році навчання він також може обирати курси на свій смак. На першому році навчання студенти більшість часу присвячують вивченню мов (англійська є обов'язковою, а іврит, арабська, арамейська

¹⁰ На сьогодні в рамках програми працюють 10 спеціалістів: І. Туров, Т. Батанова, Р. Біляшевич, О. Бубенок, С. Гурбич, Р. Димерець, І. Сергєєва, О. Хамрай, В. Нахманович, Т. Жук.

¹¹ Див.: *Туров І.* Ставлення мудреців Талмуду до не євреїв: за палестинськими мідрашами. — Запоріжжя, 2005.

¹² Див.: *Туров І.* Ранній Хасидизм. История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. — К., 2003.

та їдиш — на вибір). Згідно з робочим навчальним планом підготовки магістра зі спеціальності «Історія» на 2012—2013 рр. серед 19 запропонованих курсів 7 можна назвати релігієзнавчими, що становить 36 % всіх курсів, так само число годин, відведених на ці курси, становить 31 % загальної кількості годин дисциплін зі спеціалізації «іудаїка»¹³, тобто третина всього навчання на даній спеціалізації тісно пов'язана з релігієзнавством, попри те, що це підготовка за спеціальністю «історія». Але директор програми доктор філологічних наук Олексій Хамрай в інтерв'ю газеті «Хадашот» зазначає: «В будь-якому разі, оскільки йдеться не про спеціальність, а лише про спеціалізацію в рамках спеціальності історія, то основний вектор буде спрямовано на вивчення феномену східноєвропейського єврейства в українському контексті — а це, перш за все, є робота з архівними документами» [Украинская иудаика, 2012].

Іншим вищим навчальним закладом, який запропонував своїм студентам курси з іудаїки, став Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (ОНУ). Як повідомляють ЗМІ, 1 березня 2011 р. на філософському факультеті ОНУ розпочав роботу факультатив з вивчення іудаїки, який має назву «Вивчення іудаїки та ізраїлезнавства». Цікаво відзначити, що одним з ініціаторів створення цього факультативу став Центр компаративістських досліджень релігії філософського факультету, що дає надію на створення достатньої кількості курсів, які будуть присвячені саме вивченню іудаїзму, а не загальним аспектам єврейської культури. Записатися на цей факультатив можуть не тільки студенти, а й аспіранти та викладачі ОНУ [В Одесском университете, 2012]. Цей факультатив та курси івриту стали першим заходом із запланованого відкриття «загальноуніверситетського освітнього напрямку іудаїки в Одесі». У 2011—2012 н.р. цей факультатив було перейменовано на «Іудаїка та ізраїлезнавство в Одесі»; він включає два спецкурси: «Історія євреїв Східної Європи» і «Єврейська духовна традиція та філософія», які читали викладачі Єврейського університету в Єрусалимі С. Гольдін та У. Гершович відповідно. По завершенні факультативу студенти отримують сертифікат від Центру Чейза з розвитку іудаїки російською мовою, який є підрозділом Єврейського університету в Єрусалимі [Новое общеуниверситетское образовательное направление, 2012].

В інших університетах України так само робилися спроби організації курсів з іудаїки (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова — 1992 р., Донецький національний університет — 1993 р. та ін.),

¹³ Назви курсів із кількістю відведених на них годин: «Євреї в античному світі» (72), «Історія та культура караїмів» (72), «Біблійна текстологія» (162), «Єврейсько-християнські взаємини: від полеміки до діалогу» (162), «Вступ до історії іудаїзму» (162), «Єврейські релігійні течії XVII—XX ст.» (162), «Єврейська містика в історико-контекстуальній ретроспективі» (90).

але вони з часом через брак попиту серед студентства припинили своє існування.

Що ж стосується Національної академії наук України, то сьогодні в її рамках діє три осередки вивчення іудаїки — це Центр єврейської історії і культури та Центр вивчення історії Голокосту при Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ, а також Відділ фонду іудаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Центр єврейської історії і культури при Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса було створено у 2008 р. на базі Відділу єврейської історії і культури, який існував вже з 1992 р. Метою його наукової діяльності є вивчення історико-культурної спадщини українського єврейства, соціально-економічної та політичної історії євреїв України у ХХ ст. Релігієзнавчим тут можна назвати вивчення історії хасидизму і сучасного стану та перспектив розвитку єврейських громад в Україні. Але, за свідченням В'ячеслава Ліхачова, діяльність цього Центру в останні роки фактично припинилася [Лихачев, 2012].

Більш життєздатним виявився Центр вивчення історії Голокосту, «що функціонує як благодійний фонд при відділі єврейської історії і культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України» [Центр вивчення історії Голокосту, 2012]. Центр було засновано у 2002 р. з метою «комплексного наукового дослідження та педагогічної діяльності в царині вивчення історії Голокосту» в Україні зокрема та в Європі взагалі. І хоча центр проводить активну дослідницьку, методичну та видавничу роботу з історії Голокосту, нам не вдалося знайти спеціальних досліджень, присвячених іудаїзму в контексті Голокосту.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського з 1992 р. діє відділ фонду іудаїки, незмінним очільником якого є Ірина Сергєєва. Відділ каталогізує величезну кількість єврейської літератури (до початку ХХ ст.) та рукописів, які зберігаються у фонді бібліотеки, та здійснює науково-дослідницьку роботу з вивчення цих документів. Тексти бібліотеки є цінними також і для релігієзнавчого аналізу, адже багато з них є власне релігійними текстами. Єдиною, але дуже серйозною перешкодою, є мова цих текстів, — іврит та їдиш, — якими дослідники не володіють на достатньому рівні для здійснення серйозних досліджень.

Мабуть, найактивніше дослідження з іудаїки провадяться не в державних навчальних або наукових закладах, а в численних громадських організаціях, які виникали і виникають в Україні починаючи від дня здобуття незалежності і до сьогодні. На жаль, всі центри іудаїки неможливо перелічити у форматі даної статті, але в цьому немає потреби, оскільки переважна більшість їх існують лише *de jure*. Ми зосередимо увагу лише на тих, що зробили вагомий внесок у розвиток іудаїки в Україні.

Інститут іудаїки було засновано ще на початку 1990-х рр. з метою «вивчення та популяризації минулого та сучасного життя єврейської громади України» [Інститут іудаїки, 2012]. Очолює Інститут Юлія Смілянська. В межах Інституту реалізується близько 30 проектів та програм, серед яких дослідницькі проекти, історико-архівна програма, вивчення усної історії (особливо Голокосту), проведення освітніх та наукових заходів тощо. Інститут видав більш як 50 книг з історії та культури євреїв України. Важливою частиною роботи Інституту була організація щорічної міжнародної конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» та видрук матеріалів конференції, але через припинення фінансування з боку «Джойнта» та «Сохнута» з 2007 р. конференції не проводяться. Крім того, на сайті Інституту заявлено, що готується енциклопедія «Єврейство України», яка «буде не лише довідником, а насамперед, підручником для шкіл і ВНЗ, оскільки більшість проблем, які розглядатимуться в ній, не були систематизовані, а іноді взагалі досліджуватимуться вперше» [Програми Інституту іудаїки, 2012]. Таке видання могло б стати вагомим внеском в українську іудаїку, але, як говорить Л. Фінберг, «робота над енциклопедією надзвичайно важка — немає достатньої кількості дослідників, немає й фінансування. Опрацьовується ідея розміщення енциклопедії в мережі, але редакторська робота над основними главами ще не закінчена. Іншими словами йде пошук — і концептуальний, і ресурсний» [Иудаїка по-українски, 2012].

Для релігієзнавців цікавими можуть бути декілька ініціатив Інституту. Насамперед, проект «Общини іудейського віросповідання в Україні після Другої світової війни», метою якого є дослідження ставлення влади УРСР до іудаїзму в означений період і пошук документальних матеріалів про синагоги та релігійні громади Києва і Львова. Робота над проектом тривала впродовж 1995—1998 рр. у державних архівах України. За матеріалами дослідження у 1998 р. було видруковано книгу М. Міцеля «Общини іудейського віросповідання в Україні (Київ—Львів, 1945—1981 рр.)» (російською мовою). Зазначимо також проект «Рабини та католицькі священники Східної Галичини в період Другої світової війни», в рамках якого досліджувалися питання релігійного життя католиків та іудеїв (різних напрямів), діяльність релігійних громад, релігійних навчальних закладів, видання літератури означеного періоду. Особливу увагу приділяли вивченню впливу ксьондзів та рабинів на поведінку місцевого населення, проблем іудео-християнського діалогу, а також релігійних конфліктів. І зрештою, проект «Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”», за яким досліджували міжетнічні традиційні стосунки в процесі їх зміни з кінця XIX ст. до середини XX ст. з особливою увагою до трагедії євреїв Галичини та аналізу діяльності церков, зокрема діяльності зі спасіння євреїв з боку митрополита

Андрія Шептицького та чернечих орденів. Результатом проекту в 2000 р. стала книга Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”», яка витримала три перевидання.

Інститут іудаїки також розробив колекцію навчальних дисків на різні теми єврейської історії та культури для використання викладачами єврейських шкіл. Корисними для викладання релігієзнавства можуть стати диски «Синагоги України» (2006), «Єврейське ритуальне срібло» (2007), «Єврейські надгробки на території України» (2010) [Издания Института иудаики, 2012b].

Але все одно діяльність Інституту іудаїки більшою мірою зосереджена на дослідженні Голокосту та єврейського мистецтва, про що свідчать книги, підготовлені Інститутом до друку. Серед наведених на сайті Інституту іудаїки 58 одиниць лише 6 присвячені іудаїзму як релігії¹⁴ [Издания Института иудаики, 2012a].

На базі Інституту іудаїки¹⁵, Відділу фонду іудаїки Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і сертифікатної програми з іудаїки у лютому 2006 р. було створено Центр дослідження історії та культури східноєвропейського єврейства при НаУКМА — громадську організацію, головною метою діяльності якої є сприяння розвитку академічної іудаїки в Україні. Діяльність Центру зосереджена на проведенні конференцій, допомозі студентам та аспірантам у вивченні іудаїки, систематизації архівів бібліотек та фондів по всій Україні, виданні наукової та художньої літератури на єврейську тематику [Звіти про діяльність Центру, 2012]. Центр також допомагає організовувати лекції закордонних викладачів на сертифікатній програмі з іудаїки, провадить семінари та час від часу — конференції з іудаїки¹⁶, але фактично діяльність центру зосереджується на

¹⁴ Це такі видання: Поза межами розуміння. Філософи та богослови про Голокост / Ред.-уклад. Дж.К. Рот, М. Беренбаум, вступ. ст. Л. Фінберга. — К.: Дух і Літера, 2001. — 434 с. (рос. мовою — 2003 р.); *Туров И.* Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. — К.: Дух і Літера, 2003. — 254 с.; Нариси з історії та культури євреїв України / Л. Фінберг (ред. та упоряд.), В. Любченко (ред. та упоряд.). — К.: Дух і Літера, 2005. — 440 с.; *Мицель М.* Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945—1981 гг.). — К.: Інститут іудаїки, 1998. — 261 с.; *Кальницький М.* Синагога Киевской иудейской общины 5656—5756. Исторический очерк. — К.: Творческая мастерская “Михаил Щиголь”, 1996. — 28 с.; Рабин Давид Кахане. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упор. Ж. Ковба. — К.: Дух і Літера, 2003. — 267 с.

¹⁵ Частина кадрового складу Інституту іудаїки перейшла до Центру, зокрема його керівництво, але Інститут продовжив функціонувати далі.

¹⁶ Тільки одна з п’яти конференцій, проведених з 2007 по 2010 рр., була присвячена власне дослідженню іудаїзму — Перша студентська конференція з іудаїки (4 квітня 2007), участь в якій взяли лише 10 молодих науковців та студентів.

дослідженні загальної культури та історії єврейської громади України. Видавнича діяльність Центру є дуже активною; власне ті книги, які за-слуговують на увагу релігієзнавців, були підготовлені до друку працівниками Центру, а видані — київським видавництвом «Дух і Літера».

Найбільш значущим виданням для розвитку іудаїки в Україні, на нашу думку, є переклад двотомного Оксфордського підручника з іудаїки «Єврейська цивілізація» (за ред. М. Гудмена), який вийшов друком влітку 2012 р. До цієї праці увійшло 39 написаних провідними дослідниками іудаїки з Великобританії, Німеччини, Ізраїлю та США розділів, які розкривають майже всі теми, що входять до складу сучасної іудаїки. Підручник починається з розділу про визначення меж іудаїки загалом, наступні розділи розповідають про історію євреїв від біблійних часів до сучасності, про єврейські мови (іврит, їдиш, ладино та ін.), про Галаху, містицизм, тлумачення Біблії, єврейську літургію, філософію та теологію, єврейське мистецтво (музику, архітектуру, театр, кіно), а також здобутки єврейських жіночих студій, демографії, соціології та етнографії. Керівник магістерської програми з іудаїки в НаУКМА О. Хамрай рекомендує саме це видання як основний підручник для студентів¹⁷.

Загалом треба відзначити недостатню кількість літератури про іудаїзм українською мовою. Це також ускладнює дослідження іудаїзму, оскільки більшість студентів і чимало викладачів, особливо старшого покоління, не володіють іноземними мовами на рівні читання та написання наукових текстів. Цей чинник значно гальмує розвиток іудаїки в Україні, а також інтеграцію локальних досліджень іудаїзму в ширший світовий контекст.

Побіжно слід згадати й інші організації, які працюють над дослідженнями з іудаїки: Центр єврейських досліджень Єврейського фонду України (з 2002 р.), Центр дослідження іудаїзму при молодіжній громадській організації «Молодіжна асоціація релігієзнавців» (з 2009 р.), Центр іудаїки на історичному факультеті Чернівецького національного університету (з 2010 р.), Центр іудаїки Житомирського державного університету ім. Івана Франка (з 2010 р.) тощо. Але детально ми на них не спинятимемося, оскільки їхній внесок в розвиток іудаїки в Україні є досить незначним.

Слід зазначити, що за роки незалежності в Україні було захищено лише 4 кандидатські дисертації за спеціальністю 09.00.11 «релігієзнавство»: Швед З.В. «Особливості формування ментальних та релігійних структур в іудаїзмі» (2003), Рибак О.А. «Хасидизм як вияв реформаційних процесів в

¹⁷ Поряд із цим вартими уваги з релігієзнавчої точки зору є такі видання Центру: Бубер М. Я і Ти. Шлях людини за хасидським вченням / Пер. з нім. — К.: Дух і літера, 2012. — 272 с.; Ковба Ж.М. Останній рабин Львова. Єзекііль Левін. — Львів; К.: Дух і Літера. 2009. — 184 с.; Хаймович Б. «Дело рук наших для прославления». Росписи синагоги Бейт Тфила Беньямин в Черновцах: изобразительный язык еврейского мастера. — К.: Дух і Літера, 2008. — 200 с.

іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX ст.» (2008), Андросова В.І. «Хасидський рух Хабад в процесі адаптації до суспільно-політичних і соціокультурних реалій українського соціуму» (2009) в Інституті філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ та Фуркало В.С. «Феномен хасидизму: його сутність та історичні трансформації» (2004) в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. Як ми бачимо, тематика цих досліджень присвячена хасидизму, що не є дивним, адже Україна є батьківщиною цього напрямку в іудаїзмі, а відтак, тут є багато дослідницького матеріалу. На жаль, якість цих досліджень не завжди є високою, оскільки більшість робіт написано без використання літератури на івриті та інших іноземних мовах. Також готуються до захисту дві кандидатські дисертації на кафедрі культурології Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова: Москаленко Л.М. «Феномен релігійного лідерства на прикладі іудейських традицій»¹⁸ та Басаури Зюзіна А.М. «Трансформація іудейської теологічної освіти у XVIII — XXI ст.». У жовтні 2012 р. було захищено першу докторську дисертацію: Швед З.В. «Філософсько-релігієзнавчий аналіз свободи в іудаїзмі»; робота була виконана на кафедрі релігієзнавства філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка. На основі дисертаційних досліджень були опубліковані монографії Швед З.В. «Інтерпретації свободи в іудаїзмі: методологія дослідження» та Андросової В.І. «Рух Хабад Любавич: від виникнення до сьогодення»¹⁹.

Якщо книг про іудаїзм в Україні дуже мало, то періодичних видань ще менше. Звичайно, кожен центр іудаїки мірою своїх можливостей намагається видавати якесь періодичне видання (чи то бюлетень, чи то газету, чи то журнал), але вони не є всеукраїнськими, тобто доступні тільки в певних регіонах, крім того, вони не є достатньо якісними, оскільки не мають серйозних вчених у редколегіях, відповідно ступінь редагування отриманого матеріалу є надзвичайно низьким. Лишається лише сподіватися, що новостворений щорічник з академічної іудаїки «*Judaica Ukrainica*» стане серйозним та впливовим виданням. Головний редактор Віталій Черноіваненко, викладач кафедри історії та академічний координатор магістерської програми «Іудаїка» в НаУКМА, у 2011 р. спробував власні сили в якості редактора, випустивши у світ спецвипуск з іудаїки журналу «Українська орієнталістика», в якому із 16 статей 7 (44 %) певною мірою присвячені дослідженню іудаїзму²⁰. У жовтні 2012 р. було відкрито веб-

¹⁸ На момент підготовки даної статті до друку Л.М. Москаленко захистила дисертацію, але диплома кандидата наук ще не отримала.

¹⁹ Див.: Басаури Зюзіна А.М. Рецензія на: Андросова В.І. Рух Хабад Любавич: від виникнення до сьогодення // Релігієзнавчі нариси. — 2012. — № 3.

²⁰ Див.: Черноіваненко В. The Jerusalem Theory of the Dead Sea Scrolls Authorship: Origins, Evolution, Discussions (p. 9—29); Sivertsev A. Messianic Jerusalem and the Myth of an

сторінку «Judaica Ukrainica»²¹, а публікація першого номера журналу готувалася на кінець 2012 р. Редколегія включає 13 дослідників із України, Ізраїлю, Канади та США. У щорічнику планується друкувати наукові статті, рецензії, публічні лекції та ін. трьома мовами (англійською, російською та українською). У викладеному на сайті змісті першого випуску щорічника перераховано 11 наукових статей, серед яких 4 (36 %) присвячені іудаїзмові²².

Підсумовуючи сказане, можна зробити певні висновки.

Хоча на початку ХХ ст. в Україні існувала традиція академічного дослідження іудаїзму, радянські часи зруйнували іудаїку як специфічну сферу наукових досліджень, що негативно позначається на сучасному розвитку іудаїки.

Невіддільною частиною іудаїки є дослідження іудаїзму як релігії, яке, на жаль, в Україні не має популярності ані серед спеціалістів з іудаїки, ані серед релігієзнавців. Тому суто релігієзнавчі дослідження іудаїзму в Україні з 1991 р. майже не здійснюються. Академічна іудаїка зосереджена на вивченні історії та культури євреїв України, а не на іудаїзмі. Навіть наявні поодинокі релігієзнавчі дослідження обмежені однією темою — хасидизмом. Не сприяє дослідженням іудаїзму також погане викладання історії іудаїзму в межах підготовки спеціалістів-релігієзнавців у ВНЗ України, часто цій темі присвячують не більш як 4—6 академічних годин. На щастя, останнім десятиліттям Національний університет «Кієво-Могилянська академія» перетворився на центр української іудаїки, відкривши сертифікатну та магістерську програми з іудаїки, а також Центр дослідження історії та культури східноєвропейського єврейства. З огляду на цей приклад в інших ВНЗ країни почали відкривати програми з іудаїки. Можливо, зацікавленість студентства у таких програмах приведе до появи нових курсів та розширення викладання іудаїки у вищій школі.

Наступним недоліком української іудаїки є розрізненість і відсутність координації та спілкування між дослідниками. На відміну від Росії, де проводяться щорічні конференції з іудаїки «Сефер», в Україні немає

Emperial City in the Late Antiquity (p. 30—48); *Dymerets R.* Religious Tradition and Logic: The Case of Jewish Philosophy (p. 51—72); *Rosenak A.* Rabbi Eliezer Berkovits: Halakhah and Modern Orthodoxy (p. 73—111); *Бубенок О.* Прозелиты в Хазарском каганате: исторический обзор по вопросу позиций иудаизма в хазарском обществе (с. 124—153); *Кизилов М.* Еврейская община Херсонеса (Херсона) в античное и средневековое время (с. 170—187); *Кашовская Н.* Иудейский прозелитизм на Боспоре: иранцы в иудейской общине (с. 188—222).

²¹ Див.: <http://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/>

²² Див.: *Lyavdansky A.* Discourse Particles in Biblical Hebrew Directives; *Blackmer C.E.* No Name Woman: Noah's Wife and Heterosexual Incestuous Relations in Genesis 9:18—29; *Chernoivanenko V.* Leviticus 18:22 — The Galaxy of Debates and New Hypothesis; *Котляр Е.* Росписи синагог Северной Буковины в контексте восточноевропейской традиции.

жодного заходу, який би зміг об'єднати дослідників цієї царини. Хоча, за свідченням М. Гудмена, науковці з іудаїки в усьому світі працюють ізольовано від більшості своїх колег, і навіть ті асоціації, що існують, не здатні скоординувати спільну діяльність [Гудмен, 2012b: с. 26].

Серйозну проблему для подальшого розвитку української іудаїки становить відсутність місцевого фінансування, адже більшість проєктів здійснюються на гроші іноземних благодійних фондів. Зв'язок наукового дослідження іудаїзму з єврейською громадою був артикульований ще самими засновниками *Wissenschaft des Judentums* в середині XIX ст. Й. Петровський-Штерн слушно зауважує, що українська іудаїка (на відміну від російської) не змогла зацікавити єврейську громаду, яка в більшості країн фінансово підтримує розвиток іудаїки. Про те саме говорить і Л. Фінберг: «Треба відзначити, що в сегменті іудаїки, в якому ми працюємо, — єврейська освіта, видавнича справа, просвітництво, — фінансова роль олігархів єврейського походження практично дорівнює нулю. Мабуть, у них сьогодні інші пріоритети» [Иудаика по-украински, 2012].

Однією з причин непопулярності спеціальності «іудаїка» зокрема та «релігієзнавство» загалом є обмеженість місць майбутнього працевлаштування. Єврейська громада не зацікавлена у висококваліфікованих спеціалістах з іудаїки, адже для роботи в українських єврейських газетах чи журналах або численних недільних або денних школах достатньо мінімальних знань з іудаїзму. Відверто про це говорить В. Ліхачов: «Єврейська община та створені нею дослідницькі структури — такі, як той самий Інститут іудаїки або його менш професійні конкуренти, які займаються дослідженнями на рівні країнознавства, як Центр єврейських досліджень Єврейського фонду України, виявилися неспроможними створити достатню кількість робочих місць — пальців на одній руці вистачить, щоб перерахувати зайнятих у цих структурах молодих спеціалістів. В Україні майже немає єврейських музеїв, надзвичайно мала чисельність дослідницьких та архівних програм, відсутній науковий журнал з іудаїки» [Лихачев, 2012]. А от І. Туров як керівник сертифікатної програми висловлюється більш оптимістично: «Щодо перспектив, то, безумовно, зростання критичної маси спеціалістів ставить перед нами (Міждисциплінарною сертифікатною програмою з іудаїки НаУКМА. — *Авт.*) завдання зі створення нових структур у межах НАНУ, які б спеціалізувалися на дослідженнях у сфері іудаїки. В недалекому майбутньому актуальним стане питання про створення академічного інституту єврейської історії та культури» [Многие интересуются иудаикой, 2012]. Навряд чи така перспектива є реальною, адже дослідження з іудаїки в Україні не підтримуються на рівні держави, вона існує лише завдяки зусиллям окремих ентузіастів. Як показала історія, коли такі люди перестають опікуватися певною організацією або інститутом, вона *de facto* припиняє свою діяльність.

Часто неспроможність знайти гарну роботу або неможливість підвищувати свій кваліфікаційний рівень в Україні штовхає студентів та молодих спеціалістів шукати щастя в інших країнах, що також не сприяє розвиткові іудаїки.

Якщо найближчим часом не буде розв'язано окреслені вище проблеми, українська іудаїка поступово зійде нанівець.

ДЖЕРЕЛА

- Академические учебные программы МСУ* (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.isu.edu.ua/ru/index7a.html>
- Аналитическая записка* о деятельности Междисциплинарной сертификатной программы по иудаике в 2003–2012 г. [http://www.vaadua.org/programs/analiticheskaya-zapiska-o-deyatelnosti-mezhdisciplinarnoy-sertifikatnoy-programmy-po \(s.a.\)](http://www.vaadua.org/programs/analiticheskaya-zapiska-o-deyatelnosti-mezhdisciplinarnoy-sertifikatnoy-programmy-po-s.a.)
- Буклет И.Ф.* http://www.msu-kharkov.edu.ua/Files/downloads/буклет_ИФ.pdf (s.a.)
- В Одесском университете* открылся факультатив по иудаике // Reporter.com.ua від 02.03.2011 (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.reporter.com.ua/news/b4y3/>
- Гриневиц В., Гриневиц Л.* Євреї УСРР у міжвоєнний період // Нариси з історії та культури євреїв України. 2-ге вид. — К.: Дух і Літера, 2008. — С. 141—161.
- Гудмен М.* Євреї та юдаїзм у період Другого Храму // Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки : У 2-х т. / Пер. з англ. ; том 1 / За ред. М. Гудмена. — К.: Дух і Літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012a. — С. 58—73.
- Гудмен М.* Природа юдаїки // Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки: У 2-х т. / Пер. з англ.; том 1 / За ред. М. Гудмена. — К.: Дух і Літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012b. — С. 21—34.
- Звіти про діяльність Центру* досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/about/report/>
- Издания Института иудаики* (15.11.2012a) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Books.htm>
- Издания Института иудаики.* Учебные диски (15.11.2012b) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/books/CD-2011.htm>
- Институт иудаики* (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/>
- Иудаика по-українски.* Ориентация на местности // Хадашот (Новости) № 05 (154), январь 2010 (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.vaadua.org/Hadashot%202010/hadashot%2001-2010/Had%2002-01-2010.html>
- Концепція* магістерської програми «Іудаїка» в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (s.a.)
- Лихачев В.* Еврейское образование на просторах СНГ // Евреи Евразии, № 1, 2002 (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.eajc.org/publish_gen_r.php?id=4
- Лихачев В.* Иудаика в Украине: временные трудности или системная ошибка // Хадашот (Новости) № 3 (179), март 2012 (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://hadashot.kiev.ua/old/Hadashot%2003-2012/Had%2006-03-2012.html> (s.a.)

- Многие интересуются иудаикой, но мало кто готов за это платить* // Хадашот (Новости) № 7 (156), март 2010 (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: < <http://www.vaadua.org/Hadashot%202010/Hadashot%2003-2010/Had%2005-03-2010.html> >
- Новое общеуниверситетское образовательное направление!* (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.philosof.onu.edu.ua/local/news/22.php>
- Програми Інституту іудаїки* (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/programs/Enziclop-Cont.htm>
- Релігієзнавство України: У 2-х кн.; книга 2: Релігієзнавча наука років незалежності. Колективна монографія / За ред. А. Колодного. — К.: Українська Асоціація релігієзнавців, 2010. — 258 с.*
- Украинская иудаика. Лучше поздно, чем никогда* // Хадашот (Новости) № 10 (186), октябрь 2012 (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://hadashot.kiev.ua/content/ukrainskaya-iudaika-luchshe-pozdno-chem-nikogda>
- Финберг Л.* Иудаика в Украине. Год 1994 // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, Київ, 8—9 грудня 1994. — К.: Асоціація іудаїки України, 1995. — 232 с.
- Центр вивчення історії Голокосту* (15.11.2012) // Електронний ресурс. Режим доступу: < <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=35> >
- Eisen R.* Jewish Studies and the Academic Teaching of Religion // Liberal Education 87(4), Fall 2001. — P. 14—18.
- Petrovsky-Shtern Y.* The Revival of Academic Studies of Judaica in Independent Ukraine // Jewish Life After the USSR: A Community in Transition / Ed. by Z. Gitelman et al. — Bloomington: Indiana University Press, 2003. — P. 152—172.

Анна Марія Басаури Зюзіна — магістр релігієзнавства, викладач кафедри культурології ІФОН НПУ ім. М.П. Драгоманова, керівник Центру дослідження іудаїзму МГО «Молодіжна асоціація релігієзнавців» (Київ). Сфера наукових інтересів — іудаїзм, історія релігієзнавства, гендерні питання в релігії.
